

Agnieszka Banaś¹

„Allah nie zesłał żadnej choroby, jak tylko z lekarstwem, a więc leczcie się” – o historii medycyny świata islamu na przełomie VII–XIII wieku

Historia medycyny to nauka o rozwoju myśli i formach praktyki lekarskiej, o chorobie i stanie zdrowia człowieka w aspekcie historycznym². Zdrowie, uznawane za stan fizycznego, umysłowego i społecznego samopoczucia, wyzbyte chorób i kalectwa, wspomagane było higieną i dietą w świecie islamu. Stwórca obdarzył bowiem człowieka życiem, o które miał dbać.

Życie i zdrowie to nierozdzielna całość, a islam w swojej wierze poświęca bardzo wiele uwagi zagadnieniu zdrowia. Dbą o psychiczno-fizyczną równowagę człowieka, którą może osiągnąć jedynie przez nakazy i zakazy względem Boga. Jednym z takich podstawowych nakazów Allaha jest zdobywanie wiedzy, w tym medycznej, mającej na celu ochronę ludzkiego zdrowia. To zadanie za czasów proroka i po jego odejściu kontynuowały pokolenia arabskich medyków opierających się na wiedzy przekazanej przez Allaha i dorobku świata antycznego³.

Epoka średniowiecza, a wraz z nią rozwijający się islam i Mahomet stykający się z lekarzami chrześcijańskimi w szkole w Dżondisabur (miastem przejętym w 638 r. przez Arabów, gdzie praktykowali muzułmańscy medycy) i przejmowanie kolejnych ośrodków medycznych pod panowanie kalifatu przyczyniło się do rozkwitu medycyny w państwach arabskich. Od VII w. bowiem, od czasów Mahometa, medycyna wykonała wielki krok. Od medycyny profetycznej, kształtującej się pod wpływem nauk proroka, po medycynę częściowo wolną od religijnej retoryki. Bardzo szybko doszła ona do takiego poziomu, że pod niejednym

¹ Uniwersytet Opolski, Polska, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9095-0883>, e-mail: agnieszka-banas1992@onet.pl.

² T. Brzeziński, *Historia medycyny*, Warszawa 1988, s. 11.

³ N. Belofsky, *Jak dawniej leczono: Czyli plomby z mchu i inne historie*, Warszawa 2014, s. 28.

względem przewyższała wiedzę ludów starożytnych, budząc słuszny podziw do dziś. Choć sam Mahomet zachęcał do badań naukowych, przepisywania leków i profilaktyki, to rozwój nauk dawnych wstrzymywały nakazy Koranu⁴.

Medycyna za czasów Mahometa do końca VIII wieku

Warto pamiętać, że istniała medycyna przedislamska (tzw. beduińska), ale do dziś jest ona owiana tajemnicą, gdyż oparta na kilku przekazach plemiennych, nie pozostawiła po sobie materialnych wskazówek dla badaczy. Wzbudzała jednak ówczesne społeczności państw arabskich. W taki, a nie inny sposób, lekarze tamtego okresu leczyli ludzi, zajmowali się chorobami i zranieniami. Być może te metody były kontynuowane za życia proroka, a naturę tych działań znamy z legend i przekazów⁵.

W początkowym okresie medycyny zajmowano się głównie układem trawiennym i jego chorobami, a za główny objaw chorób uznawano gorączkę. Terapia przeprowadzana na chorym składała się głównie z diety. Zabezpieczano jednak dodatkowo pacjentów i inne osoby podatne na złe oko podarowanymi amuletami i talizmanami przy walce z chorobą i podczas porodu. Praktykowano też powszechnie znane upuszczanie krwi (*flebotomię*), skaryfikację oraz kauteryzację. Był to więc początek zainteresowania się wspomnianą medycyną antyczną, a także zapisywania się podań i legend, niepopartych w większości żadnymi faktami. Zachowano jedynie skąpe informacje dotyczące lekarzy z dworu pierwszych kalifów umajjadzkich, mających związek z medycyną bizantyńską praktykowaną w Aleksandrii i Gundisapurze⁶. Zmiany nastąpiły dopiero za czasów proroka Mahometa, jego podróży, poważaniu lekarzy, odkryć i nabytej nauki medycznej (w zakresie higieny i wstrzemięźliwości poznanych dzięki przyjacielowi, Al-Harith-Ibn-Kaladzie, perskim lekarzu), a następnie po objawieniu się Gabriela odkrywającego przed prorokiem fragmenty późniejszego Koranu. Wówczas to zaczęto stopniowo zmieniać podejście do stanu ówczesnej medycyny, opierając się na tym, co zostało spisane po jego śmierci i tak obowiązkiem każdego muzułmanina stało się czytanie Koranu, słowa Bożego, świętej księgi wyznawców⁷. W tym kodeksie znajduje się bowiem sporo informacji dotyczących embriologii, fizjologii, epidemiologii, a także metod

⁴ B. Seyda, *Dzieje medycyny w zarysie*, Warszawa 1994, s. 81; N. Belofsky, op.cit., s. 16.

⁵ R. Rashed, R. Morelon, *Historia nauki arabskiej*, tłum. J. Kozłowska, K. Pachniak, Warszawa 2005, s. 165.

⁶ Ibidem, s. 166.

⁷ *Mały słownik kultury świata arabskiego*, red. J. Bielawski, Warszawa 1971, s. 285; J. Danecki, *Arabowie*, Warszawa 2001, s. 99.

leczenia. Dość szczegółowo została tu omówiona kwestia higieny i jej przestrzegania. Arabowie od zawsze przywiązywali ogromną wagę w przypadku higieny, gdyż sam Mahomet uważał, że: „Czystość to połowa wiary”⁸.

Ważność stanowią również tutaj zagadnienia powiązane z dietą i zasadami lepszego odżywiania. O przywiązywaniu sporej wagi do diety świadczy bowiem jeden z zachowanych aforyzmów: „Jeśli możesz wyleczyć chorego i dietą i lekarstwem, wybierz dietę”⁹.

Islam, jak zostało wspomniane we wstępie, dba o ludzkie zdrowie dwiema metodami: zapobieganiem, a następnie dopiero leczeniem. Zapobiegać wszelkim chorobom można było poprzez post, modlitwy, rytuały, obmywanie ciała, jałmużnę, zakaz spożywania niektórych mięs¹⁰, zażywania narkotyków, unikania cudzołóstwa, stosując jednak sport, odpowiednią dietę i dając odpoczywać organizmowi¹¹. Zdecydowanie zakazywano wieprzowiny, padliny i krwi:

Zakazane wam jest: padlina, krew i mięso **świni**; to, co zostało poświęcone na ofiarę w imię czegoś innego niż Boga; zwierzę zaduszone, zabite od uderzenia, zabite na skutek upadku, zabite na skutek pobudzenia i to, które pożerał dziki zwierzę – chyba że zdołaliście je zabić według rytuału – i to, co zostało ofiarowane na kamieniach¹².

Niezalecany był też alkohol:

O wy, którzy wierzycie! Wino, majsir, balwany i strzały wróżbiarskie – to obrzydliwość wynikająca z dzieła szatana. Unikajcie więc tego! Być może, będziecie szczęśliwi!¹³

Sen dla zdrowia był z kolei najważniejszy, albowiem:

On jest Tym, który uczynił dla was noc, abyście podczas niej odpoczywali, i dzień abyście jasno widzieli. Zaprawdę, w tym są znaki dla ludu, którzy słuchają!¹⁴

Nieprzestrzennie zasad groziło dżumą bądź innymi chorobami zakaźnymi. Nie tylko w zakazach była więc ukryta troska Allaha o zdrowie, ale również w podstawowych filarach islamu, takich jak modlitwa, ablucja, post, jałmużna, pielgrzymka oraz małżeństwo. Być może jeszcze do IX w. istniała wspomniana

⁸ G.M. Khan, *Islam*, Warszawa 1989, s. 264.

⁹ M.B. Michalik, *Kronika medycyny*, Warszawa 1994, s. 114.

¹⁰ *Mały słownik kultury...*, s. 286.

¹¹ G.M. Khan, op.cit., s. 60; A. Scarabel, *Islam*, Kraków 2009, s. 40.

¹² W islamie spożywanie krwi jest obrzydliwością, ponieważ jest ona siedliskiem wszelkich bakterii i wirusów. Z tego też powodu padlina jest przez islam zakazana (Kur'an 5:3).

¹³ (Kur'an 5:90).

¹⁴ (Kur'an 10:67).

na medycyna beduińska, dość prosta, oparta na diecie, a dopiero z czasem powstała elita lekarska, która zaczęła opierać się na praktyce i teorii grecko-rzymskiej oraz bizantyjskiej¹⁵. Długo jednak wyznawano aforyzm Mahometa: „Ciesz się ze swojego zdrowia zanim zachorujesz”¹⁶.

Medycyna proroka

Równolegle z medycyną opartą na zasadach medycyny hellenistycznej na rejonie Półwyspu Arabskiego pojawiła się medycyna proroka, uznawana za pełen system leczenia, lecząca duszę i ciało, dająca pacjentom nadzieję. Rozwinęła się w X w., a jej najlepszy czas przypadł na XIII i XIV stulecie. Miała ona być przysługa oddaną Bogu, założeniem postulatów religijnych i filozoficznych, której autorytetem miał być prorok Mahomet.

Najstynniejsze dzieło z zakresu medycyny Proroka to zbiór porad Ibn Kajjima al-Dżauziji, stynnego teologa, który podzielił choroby na choroby serca (duszy) i ciała. Poświęcił też rozdziały dolegliwościom, charakteryzując je i klasyfikując. Metody leczenia miały być tutaj oparte na użyciu smrodków materialnych, recytacji „Koranu” i czytaniu modlitw¹⁷.

Ten rodzaj medycyny nie był przeciwny zażywaniu ogólnodostępnych leków, ale dopuszczano je dopiero, gdy zawodziły inne środki medyczne, a cierpienie chorego było nie do zniesienia. W całości opierająca się na zasadach Koranu, z wiedzy poznanej jeszcze z praktyk okresu przed muzułmańskiego. Z filozoficznego punktu widzenia był to system medyczny oparty na autorytecie religijnym, nadprzyrodzonym, służący odmiennej grupie docelowej, która pokładała całą nadzieję w poście, modlitwie i wierze. Lekarze z środowiska medycyny hellenistycznej szanowali ten rodzaj leczenia, aczkolwiek pomstowali na nieuczonych medyków, mimo że im nie zagrażali. Powszechnie jednak osiągnięcia medycyny świata hellenistycznego były częściej wykorzystywane w rozwoju arabskiej sztuki leczenia aniżeli medycyna Proroka¹⁸.

Szpitalnictwo jednym z największych osiągnięć medycyny arabskiej

Czasy rozkwitu medycyny arabskiej zaczynały przynosić kolejne osiągnięcia w tej dziedzinie. Jednym z nich były niezaprzeczalnie szpitale *bimaristany* (wzo-

¹⁵ Ibidem, op.cit., s. 169.

¹⁶ Z. Gajda, *Do historii medycyny wprowadzenie*, Kraków 2011, s. 166.

¹⁷ M.M. Dziekan, *Dzieje kultury arabskiej*, Warszawa 2008, s. 409–410.

¹⁸ B. Seyda, op.cit., s. 83.

rzec późniejszych nowożytnych instytucji, również naukowych), spore budynki świeckie, ustawione w obrębie miasta jako miejsce leczenia i rekonwalescencji ówczesnych społeczności¹⁹.

W Bagdadzie w 800 r. powstał jeden z pierwszych ważniejszych szpitali dzięki kalifowi Haruna Al.-Raszyda, który wykazywał się ogromną troską wobec człowieka chorego, stanowiącą wyraz miłości do bliźniego²⁰. W takim miejscu pacjenci byli dzieleni według „jednostek chorobowych”, kobiety miały oddzielny oddział, a wszyscy mogli liczyć na dostęp do bieżącej wody w celu utrzymania higieny osobistej. Pomoc uzyskiwał każdy, bez względu na status i majątek, lecząc się tak długo, jak tego wymagała choroba. Nieraz otrzymywano nawet zapomogę²¹.

W Bagdadzie na przestrzeni stulecia zaczynały pojawiać się kolejne szpitale. Tak samo było z resztą w Damaszku, Kairze, Mekce, Medynie i na całym terenie świata muzułmańskiego. To właśnie w tych miejscach, przyszli lekarze, pod okiem specjalistów, mogli nabyć biegłości praktycznej w diagnostyce i rokowaniu, badając tętno pacjentów, oglądając ich mocz czy sporządzając leki. Mimo wysokiej opieki medycznej, rzadko jednak podejmowano się bardziej skomplikowanych zabiegów, gdyż sami chirurdzy (choć sprawni w swoim fachu), jak zapisano w traktatach arabskich lekarzy, byli świadomi cierpień przysparzających chorym tymi o to zabiegami. Rzadko też stosowano powszechnie znane przyżeganie, zapobiegające krwotokom i usuwające martwą tkankę, mimo że była to skuteczna metoda na wiele dolegliwości. Jeden z medyków, Albucasis, wiedział jednak, że nie powinno się jej stosować w każdym przypadku, gdyż nieumiejętnie przeprowadzona mogła doprowadzić do śmierci, a przetrwać ją mogli tylko najsilniejsi (odporni na wstrząsy „anafylaktyczne”)²².

Warto jednak pamiętać, że w świecie islamu zupełnie inaczej traktowano umysłowo chorych. Europa bowiem w dobie średniowiecza raczej zamykała obłąkanych w więzieniach bądź w przytułkach (obawiając się duchów i demonów), a z kolei na Półwyspie Arabskim budowano dla nich odrębne oddziały. Pierwszy z szpitali, dedykowany chorym umysłowo, pojawił się w Bagdadzie w 770 r., kolejny w Kairze. Wielu medyków uważało, że to zwykła przypadłość, taka sama jak inne choroby ciała. W mentalności świata Zachodu musiało minąć kilka stuleci, aby dojść do takich rozwiązań²³.

¹⁹ Z. Gajda, op.cit., s. 181; M.M. Dziekan, *Dzieje...*, s. 249.

²⁰ Ibidem.

²¹ J. Danecki, *Kultura islamu. Słownik*, Warszawa 1997, s. 33, 117, 170.

²² B. Seyda, op.cit., s. 83; N. Belofsky, op.cit., s. 35.

²³ Z. Gajda, op.cit., s. 181.

Złota era medycyny państw arabskich

Okres podwyższającego się poziomu nauk medycznych na Półwyspie Arabskim trwał od VII do XIII w., rozpoczęty za Mahometa, zakończony pod naporem Mogołów i Turków na Wschodzie. Szczyt rozwoju tych nauk przypadał jednak na przełom IX–XI w.²⁴

Medycyna ta, będąca kontynuacją greckiej i rzymskiej, przez cztery stulecia skutecznie modyfikowała zebrane od antycznych autorów informacje²⁵. Mimo że początkowo w swoich zwycięskich podbojach Arabowie nie dbali o zachowanie dzieł i przybytków nauki starożytnej, to przejmując je, z czasem zaczęli otaczać czcią dawne teksty i rękopisy, gromadząc je i ceniąc na wagę złota. Połowa IX w. to czas licznych tłumaczeń dzieł antycznych pisarzy: Hipokratesa, Galena, Dioskuridesa, Pawła z Eginy czy Oribasiusa²⁶, gdyż wobec znacznych luk, jakie pozostawiła po sobie historia literatury medycyny antycznej, przekłady arabskie zaczęły mieć wielkie znaczenie jako źródło²⁷. W ten sposób, to co zostało zachowane z rękopisów greckich, rzymskich, hebrajskich, syryjskich czy perskich komentowano, kompilowano i układano, wyznaczając większą oryginalność i samodzielność lekarską²⁸. Tam bowiem, gdzie były pojedyncze fragmenty, arabscy uczeni uzupełniali swoimi obszernymi komentarzami, zbierali w całość i tworzyli dzieła skończone, stąd w świecie arabskim zaczynały powstawać podręczniki wyraźnie przeznaczone do nauki i nauczania, a wraz z nimi publiczne biblioteki zawierające nieraz kilkanaście tysięcy tomów istotnych dla nauki arabskiej tekstów²⁹.

W połowie VIII w., gdy unormowała się ówczesna sytuacja polityczna, ustabilizowały się także kontakty kulturalne i społeczne z nowymi, przejętymi rejonami. Przeniesiono wówczas dwory kalifatów do Bagdadu, siedziby uczonych, bardzo ważnego miasta w tamtym czasie, gdzie rozwinął się wspomniany ruch tłumaczeniowy tekstów naukowych, w tym medycznych³⁰. Na przełomie VIII–IX w. zaczęto też sprowadzać do Bagdadu medyków z Gundisapuru. Wtedy

²⁴ A. Scarabel, op.cit., s. 5; Z. Gajda, op.cit., s. 180.

²⁵ Arabscy medycy swoją wiedzę czerpali głównie z traktatów medycznych ojca medycyny – Hipokratesa oraz Galena, najważniejszych lekarzy świata antycznego. Zob. B. Seyda, op.cit., s. 81; W. Lipoński, *Dzieje kultury europejskiej*, Warszawa 2020, s. 465.

²⁶ W. Szumowski, *Historia medycyny*, Warszawa 1961, s. 110.

²⁷ J. Supady, *Medycyna w czasach antycznych i średniowiecznych*, Tarnów 2020, s. 106.

²⁸ B. Seyda, op.cit., s. 82.

²⁹ M.B. Michalik, op.cit., s. 63; T. Brzeziński, op.cit., s. 63.

³⁰ J. Danecki, *Kultura...*, s. 33.

był znany ród lekarzy Bahtisu, co oczywiście nie było niczym zaskakującym, gdyż praca jednego lekarskiego rodu nie była jakimś wyjątkowym zjawiskiem w historii medycyny³¹. Ród ten pomagał kalifatom w Bagdadzie, gdzie piastował urząd naddwornych lekarzy leczących przypadłości, tłumaczącym teksty medyczne i piszącym traktaty.

Poziom ówczesnej oświaty zaczynał powoli rosnać, a wraz nastąpiło ułatwienie, w nauczaniu. Budowano szkoły z osobnymi salami i zakładami do nauki medycyny, przeznaczone dla wykształcenia wyższego. Tacy uczniowie siadali półkołem, a mistrz czytał im pisma medyczne. Teorie uzupełniano praktyką, a takie nauki w szkole były początkiem przyszłych uniwersytetów³².

W IX w., w 830 r.³³, powstał w Bagdadzie „Dom mądrości” jako centrum intelektualne wyposażone we własną bibliotekę, który powołano w celu popierania ruchu translatorskiego tekstów antycznych, w tym z zakresu medycyny³⁴. Na jej czele stał nestorianin Yuhanna Ibn Musawayh (zm. 857 r.), którego ojciec był lekarzem w Gundisapurze. Sam Musawayh napisał podręcznik medyczny zawierający systematyczny opis gorączki, trądu, migren, trucizn, chorób oczu czy badań klinicznych. Autor przedstawił też sporo aforyzmów medycznych, a wiele z dolegliwości opisał w przejrzysty sposób, co było czymś innowacyjnym. Sam twórca przyciągał spore audytorium, dyskutował z uczniami, omawiał poznane przypadki medyczne i udzielał konsultacji chorym. Jego następcy tłumaczyli kolejne dzieła, tworzyli liczne pisma dotyczące chorób, problemów trawiennych, higieny i chorób zakaźnych³⁵.

Na przestrzeni lat zaczęto też wprowadzać apteki (na wzór chińskich, w jakich robiono próby chemiczne i alchemiczne wzbogacające farmację), o wysokiej randze na tle aptekarstwa zachodniego. Jedna z pierwszych również pojawiła się w Bagdadzie (w 776 r.)³⁶. Sami Arabowie znali już wówczas około dwa tysiące środków leczniczych, a medykamenty ordynowano w postaci czopków, pigułek, powideł, syropów i olejków pochodzenia roślinnego, zwierzęcego oraz mineralnego. Założono także pierwsze szkoły farmacji, dano początek pierwszej farmakopei i stworzenie traktatów farmakologicznych³⁷.

31 R. Rashed, R. Morelon, op.cit., s. 169.

32 Ibidem.

33 Z. Gajda, op.cit., s. 180.

34 W. Szumowski, op.cit., s. 180.

35 Tamże, s. 170.

36 L.R. Rembieleński, B. Kuźnicka, *Historia farmacji*, Warszawa 1987, s. 156.

37 R. Rashed, R. Morelon, op.cit., s. 169–170; W. Lipoński, op.cit., s. 180.

Lekarze świata arabskiego

Dziś znamy około 400 postaci ze świata medycyny islamu, które tłumaczyły antyczne dzieła, leczyły ludzi i pisały własne traktaty medyczne. Początkowo najważniejszymi autorami z tej dziedziny byli lekarze pochodzenia perskiego, a następnie arabskiego. Wielu z nich zasłużyło się na przestrzeni wieków w naukach medycznych Półwyspu Arabskiego³⁸.

Pierwszym ze znanych medyków tego rejonu był Ali at Tabari żyjący w połowie IX stulecia, z pochodzenia chrześcijanin z Tabaristanu, lekarz samego kalifa, który z czasem przeszedł na islam. W 850 r. stworzył on *Raj mądrości*, czyli kompendium medyczne (jedno z najstarszych) obejmujące zagadnienia filozoficzne oraz astronomiczne. Tworząc je opierał się na źródłach greckich oraz hinduskich³⁹.

Z początków rozkwitu nauk medycznych, największą sławą okrył się Ar Razi znany w Europie jak Razes, wybitna postać średniowiecza⁴⁰. Uznany za ojca pediatrii, bardzo płodnego pisarza i znamienitego medyka urodzonego w Persji w 865 r.⁴¹ Sam historyk filozofii muzulmańskiej tak oto przedstawił sylwetkę Razesa:

Lektura każdej linijki napisanej przez Al Razięgo budzi w nas przeświadczenie obcowania z wysokiej klasy umysłem, człowiekiem, który znał swoją wartość, choć nie dążył do sławy. (...) za każdym razem gdy omawiał chorobę, zaczynał od przytoczenia wszystkich wiadomości na jej temat⁴².

Służył na samanidzkim dworze w Azji Środkowej i kierował szpitalem w Rayyu oraz w Bagdadzie, który miał powstać według jego pomysłu z rozkładaniem mięs po okolicy w celu weryfikacji najmniej podatnych miejsc na rozkład⁴³.

Najbardziej znanym tekstem Razesa był traktat *O ospie i odrze*, w którym zostały zawarte najstarsze opisy obu chorób zakaźnych⁴⁴. Ospa do dnia dzisiejszego jest na Bliskim Wschodzie jedną z przyczyn ślepoty, gdyż jej powi-

³⁸ Portrety Razesa i Awicenny po dziś dzień znajdują się w holu wydziału medycznego Uniwersytetu Paryskiego. Zob. P.K. Hitti, *Dzieje Arabów*, tłum. W. Dembski, M. Skuratowicz, E. Szymański, Warszawa 1969, s. 303.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ B. Seyda, op.cit., s. 93.

⁴¹ W. Szumowski, op.cit., s. 171.

⁴² R. Rashed, R. Morelon, op.cit., s. 173.

⁴³ P.K. Hitti, op.cit., s. 303.

⁴⁴ Ospa, silna choroba zakaźna znana od czasów najdawniejszych, pochłonęła wiele istnień ludzkich. Zob. M. B. Michalik, op.cit., s. 63; *Choroby zakaźne i inwazyjne. Podręcznik dla studentów medycyny*, red. B. Kassura, Warszawa 1974, s. 275.

kłaniami są blizny i krosty, w tym na rogówce oka. Z tego też powodu Razesa fascynował temat ochrony rogówki przed tymi schorzeniami⁴⁵.

Co należało czynić według medyka na czas pojawiającej się ospy?

(...) kiedy tylko pojawią się symptomy ospy, należy zwrócić szczególną uwagę na oczy, następnie gardło, nos, uszy i stawy. (...) poza tymi częściami ciała należy chronić poszczególne podeszwy stóp i wewnętrzną stronę dłoni, bo (...) pojawienie się krost, jest w miejscach o grubej skórze szczególnie bolesne. (...) można też wlać nieco soku z kwaśnego, wcześniej zmiażdżonego i zgniecionego w tkaninie granatu. Powieki należy przemywać płynem, złożonym z maku, lucium, aloesu, akacji, do którego dodaje się w trakcie przygotowań szafran⁴⁶.

Gdy chory zaraził się ospą należało wówczas przemywać oczy wodą różaną i zimną wodą, nawet kilka razy dziennie. Wszystko jednak zależało od postępu choroby zakaźnej i tylko szybka reakcja mogła ją cofnąć, jednakże: „ospie trudno zaradzić szczególnie wtedy, gdy atak choroby jest ciężki lub chory jest osobą słabego zdrowia bądź wiekową”⁴⁷.

Wielką sławą cieszył się również traktat Razesa, pełne studium medycyny (uznane za podręcznik jeszcze w późnym średniowieczu)⁴⁸, księga wiadomości ogólnych z przypadkami klinicznymi i terapiami w jakiej dodał informacje pozyskane od antycznych autorów. Zalecał w niej między innymi stosowanie syropu octowego z kory i kwiatów granatowca⁴⁹, metodę leczenia zapalenia opon mózgowych (polecając flebotomię) i gruźlicy płuc⁵⁰ (pijąc orzechy laskowe zmieszane z wodą)⁵¹.

Medyk ten wiele uwagi poświęcił także kolce, kamieniom nerkowym, pęcherzowi moczowemu, cukrzycy, chorobom dzieci, stawom, diecie, alchemii i logice. Był nowatorem w metodach eksperymentalnych, interesował się terapią (mimo braku klasyfikacji symptomów poszczególnych chorób), podał nowe formy leków (pigułki powleczone złotem bądź srebrem)⁵², opisał

⁴⁵ R. Rashed, R. Morelon, op.cit., s. 173.

⁴⁶ Szafran, dziś jedna z najdroższych przypraw, cenny był w swoich właściwościach leczniczych. Zob. K. Pollak, *Uczniowie Hipokratesa*, Warszawa 1970, s. 214; R. Rashed, R. Morelon, op.cit., s. 174.

⁴⁷ R. Rashed, R. Morelon, op.cit., s. 177.

⁴⁸ Z. Gajda, op.cit., s. 182; M. M. Dziekan, *Dzieje...*, s. 248.

⁴⁹ M.J. Kawałko, *Historie ziołowe*, Lublin 1986, s. 89.

⁵⁰ Gruźlica, jedna z najstarszych chorób zakaźnych, odkryta na mumiach, stanowiła wielki problem w dobie średniowiecza. Zob. A. Kay, *Bardzo niesamowita medycyna. Przeróżając prawdziwą historię grzebania w ludzkim ciele*, tłum. K. Dudzik, Kraków 2022, s. 106.

⁵¹ R. Rashed, R. Morelon, op.cit., s. 177.

⁵² M.B. Michalik, op.cit., s. 63.

kontuzję kości, przeprowadzenie tracheotomii i operacje na martwych płodach⁵³.

Al Kindi był również medykiem żyjącym w IX w. Według niego medycyna była nauką ścisłą. Autor głośnego traktatu o stopniach badania leków złożonych (drukowane jeszcze w XVI stuleciu)⁵⁴. Obliczył w nim matematycznie stopnie jakości ludzkich wrażeń w poszczególnych lekach. Rozwinął też już powszechnie znaną naukę Galena⁵⁵.

Al Magusi, znany jako Holy Abbas (zmarły w 994 r.), był lekarzem i autorem 10-tomowego kompendium wiedzy medycznej, w którym krytykował dostępne źródła (Hipokratesa, Galena, nawet Razesa). Nie zaprzeczał jednak znajomości sztuki medycznej swojego poprzednika ani jego talentowi lekarskiemu, gdyż ocenił Razesa jako autora, który chciał przysłużyć się społecznościom. Docenił jego ogromną wiedzę o chorobach i dolegliwościach, temperamentach, anatomii, chorobach zakaźnych, choć wiadomości te nie były wówczas zbyt dokładnie poukładane. Sam więc podjął się próby usystematyzowania poznanej przez siebie wiedzy medycznej.

Zasłynął z *Księgi królewskiej* podzielonej na część teoretyczną (dotyczącą źródeł historycznych, klasyfikacji chorób, dolegliwości zewnętrznych, symptomów) i praktyczną (poświęconą higienie, dietetyce, fitoterapii, terapiom, recepturom), w jakich nadmienił najbardziej istotne zagadnienia ówczesnej medycyny. Przez lata wybitny medyk, zwolennik nauk doświadczalnych, oddany chorem⁵⁶.

Autor uznanej syntezy encyklopedycznej, kolejny medyk czasów średniowiecza to Abulcasis (936–1013). Działał w Andaluzji, zachodniej części kalifatu. Praktykował medycynę w Kordobie za dynastii Umajjadów, a jako chirurg próbował wyciąć tarczę⁵⁷.

Wspomniana synteza *Al. Tasrif, Suma wiedzy medycznej dla tego, który sam nie może napisać dzieła na własny użytek*, to dzieło składające się z wielu ksiąg dotyczących sporej rzeszy zagadnień z zakresu medycyny, podzielone na dwie główne księgi – medyczną oraz chirurgiczną (najbardziej obszerną, wznawianą, zawierającą opis ponad dwustu narzędzi chirurgicznych)⁵⁸.

⁵³ R. Rashed, R. Morelon, op.cit., s. 177.

⁵⁴ W. Szumowski, op.cit., s. 110.

⁵⁵ B. Seyda, op.cit., s. 93.

⁵⁶ Ibidem, s. 178–179; S. Bogusławski, W. Chojna, *Mała encyklopedia medycyny*, Warszawa 1979, s. 1225.

⁵⁷ Al Zahrawi (Abulcasis) był wybitnym arabskim chirurgiem. Zob. N. Belofsky, op.cit., s. 35.

⁵⁸ R. Rashed, R. Morelon, op.cit., s. 181.

Główne źródło księgi chirurgicznej pochodziło z zapisków Pawła z Egiptu jako kompilacja i długoletnia obserwacja pacjentów przez autora. Samo jednak dzieło Abulcasisa nie miało większego znaczenia w dobie średniowiecza w świecie arabskim, gdyż dopiero przetłóżone na język łaciński i przedrukowane po latach, zysało status istotnego tekstu z nauk medycznych⁵⁹.

Najważniejszym medykiem świata arabskiego był niewątpliwie niezwykle zdolny i pracowity książe medyków⁶⁰, Awicenna, Abu Ali el Hosein ben Abdallah ibn Sina (980–1037), Tadżyk bądź Pers⁶¹. Wyuczony w naukach medycznych i filozoficznych, jeden z najważniejszych myślicieli doby średniowiecza. W zakresie medycyny zastrynął na równi z Galenem⁶². Był płódnym pisarzem (około 270 dzieł)⁶³. Sam o sobie mówił:

Nie sypiałem przez całe noce, nie spoczywałem całe dnie i nie zajmowałem się niczym oprócz pracy umysłowej (...). Jeśli zaś później zasypiałem na chwilę, to we śnie stykałem się z tymi samymi problemami naukowymi – i często zdarzało się, że we śnie opadała zasłona skrywiająca przede mną trudne problemy. (...) tak pracowałem dopóki nie oparowałem podstaw nauki i nie odstóniły się przede mną jej tajemnice⁶⁴.

Stworzył najkrótszy traktat dotyczący higieny w wersji poematu, opisał leki kardiologiczne, funkcję tętna, flebotomię, dolegliwości gastryczne, cukrzycę, gorączkę, higienę i dietę. Badacz anatomii, patologii, fizjologii, terapii, farmakologii. Doskonały znawca medycyny praktycznej. Sformułował nawet pogląd o zakaźnym charakterze wspomnianej gruźlicy⁶⁵, gdyż uznawał ją za chorobę zaraźliwą, a nie jak dotychczas w Europie karę za grzechy⁶⁶. Dla niego liczył się realizm⁶⁷.

Zastrynął na Wschodzie i Zachodzie jako autor 5-tomowego *Kanonu medycyny* (*Al Kanun fi at tibb*), kodyfikacji ówczesnej medycyny, które powstało podczas jego wieloletnich wędrowek. Przez lata kanon był głównym przewodnikiem medycznym na zachodnich uczelniach⁶⁸.

⁵⁹ Z. Gajda, op.cit., s. 184.

⁶⁰ T. Brzeziński, op.cit., s. 63.

⁶¹ W. Szumowski, op.cit., s. 111.

⁶² P.K. Hitti, op.cit., s. 305.

⁶³ J. Danecki, *Kultura...*, s. 91; B. Seyda, op.cit., s. 93.

⁶⁴ Z. Gajda, op.cit., s. 182.

⁶⁵ R. Rashed, R. Morelon, op.cit., s. 182.

⁶⁶ Islam wierzy, że „choroba to doświadczenie, przez które przypada nam w udziale wiedza o Bogu”. Zob. M. Thoruschka, U. Thoruschka, *Islam. Mały słownik*, Warszawa 1995, s. 102; J. Aberth, *Spektakle masowej śmierci. Plagi, zarazy, epidemie*, tłum. L. Karnas, Warszawa 2012, s. 57.

⁶⁷ B. Seyda, op.cit., s. 85.

⁶⁸ P.K. Hitti, op.cit., s. 305; M.M. Dziekan, *Dzieje...*, s. 248.

Pierwsza księga dotyczyła budowy i czynności ludzkiego ciała, przyczyn i objawów chorób; druga księga poświęcona została lekom i ich sposobie przyrządzania; trzecia omawiała rozpoznanie i leczenie chorób, czwarta ukazywała, czym jest chirurgia i jak przeprowadzać skutecznie zabiegi; ostatnia traktowała o powszechnie znanych truciznach i odtrutkach⁶⁹.

W całym kanonie zawarte zostały liczne poglądy oryginalne Awicenny. Opisał w nim przeszło 760 leków, różnice w zapaleniu opon mózgowych, wrzody żołądka, nastawianie kończyn, badanie moczu, niewidzialne czynniki chorobotwórcze (wywołujące chorobę), właściwości lecznicze wina (zakazanego przez religię), dzumę, elementy dietytyki i profilaktykę⁷⁰.

Trafniej od Razesa odróżnił odrę od ospy:

(...) jedyna różnica polega na tym, że odra jest żółciowa, wydaje się, że nie przenika skóry i nie tworzy zauważanych zgrubień. (...) podczas gdy w ospie od samego początku pojawiają się wypukłości i zgrubienia. (...) odra jest mniej rozległa i rzadziej atakuje oczy...⁷¹.

O samej medycynie pisał, że:

(...) jest nauką, w której bada się stany ciała ludzkiego przez pryzmat tego, co zdrowe, a co nie, w celu utrzymania zdrowia lub przywrócenia go, gdy się je utraciło...⁷².

W jednym ze swoich poematów *Urdżuza* (*vademecum* lekarskim) zapisał o pokarmach i napojach:

Wśród potraw są takie, które przez się nie są przyjemne, lecz które służą jak przyprawy: takimi są gorczyca, cebula i czosnek. Wytwarzają one żółć, niekiedy są stosowane jako lekarstwa. Pewne produkty wytwarzają czarną żółć i mogą u niektórych ludzi wywołać chorobę – na przykład mięso starych kozłów, starych byków lub chleb wypieczony z nieoczyszczonej pszenicy. Są także produkty żywnościowe wywołujące flegmę, na przykład duże ryby i mleko⁷³.

Był za metodami naturalnymi (zalecał sen, ruch, masaż, muzykę), medycyną eksperymentalną i uprawianiem sekcji zwłok w celu poznania anatomii, czemu definitywnie był przeciwny Koran⁷⁴.

⁶⁹ Z. Gajda, op.cit., s. 183; R. Rashed, R. Morelon, op.cit., s. 182.

⁷⁰ B. Seyda, op.cit., s. 85.

⁷¹ R. Rashed, R. Morelon, op.cit., s. 182.

⁷² Ibidem.

⁷³ S. Weinfeld, *Awicenna*, Warszawa 1985, s. 25.

⁷⁴ Z. Gajda, op.cit., s. 185; M.M. Dziekan, *Dzieje medycyny arabskiej*, Warszawa 2008, s. 17.

Innym lekarzem wartym uwagi był Awenzoer, żyjący w latach 113–162, urodzony w okolicy Sewilii, przeciwnik poglądów Galena, znawca patologii, schorzeń klatki piersiowej, doskonały praktyk. Jego głównym dziełem było *Al Taisir* (odnoszące się do diety i podstaw leczenia)⁷⁵. Jego uczniem był *Ibn Ruszd* zwany Awerroes (1126–1198), lekarz, prawnik, matematyk opierający się na filozofii Arystotelesa⁷⁶, zwalczający polifarmację, czyli stosowanie nadmiernej ilości składników w lekach⁷⁷. Kontynuował to Mojżesz Majmonides (XII w.), żydowski lekarz, filozof, matematyk, autor *Przewodnika dobrego zdrowia* (dotyczący higieny), w którym zapisał: „(...) każdy człowiek potrzebuje opieki lekarza, tylko głupi ludzie sądzą, że lekarz jest potrzebny wyłącznie chorym”⁷⁸.

Ostatnim z ważniejszych przedstawicieli świata medycyny arabskiej doby średniowiecza był *Ibnal Nafis* (zmarły w 1288 r.). Ustalił on znaczenie krążenia płucnego, poprawił błędne poglądy o krążeniu krwi⁷⁹.

Pomniejszych medykami czasów średniowiecza z rejonów Półwyspu Arabskiego był *Ali ibn Ridwan* (traktat dotyczący dżumy), *Ibn Butlan* (traktat medyczny dla mnichów), *Ibn Gazla* (traktat o tablicach ciała), *Ammar Ibn Ali* (leczenie katarakty – 40% skuteczności) i *Aleg Ibn Isa* (traktat o oku, omówienie 130 chorób z zakresu okulistyki)⁸⁰. Nie bez powodu to okuliści muzułmańscy mieli wysokie kompetencje w leczeniu jaskry, zaćmy i schorzeń rogówki. Medycy z tych rejonów mieli też wynaleźć pierwsze okulary⁸¹.

Zakończenie

Europejska myśl medyczna zawdzięcza Arabom wiele w zakresie dawnej medycyny, gdyż była ona doniosłym ogniwem łączącym świat grecki z łacińskim, choć samodzielności nie wykazywała.

Należałoby jednak chylić pokłony w kierunku ich systematycznych studiów w zakresie oftalmologii, podziału chorób na psychosomatyczne i somatopsychiczne, na ciało, psychikę i duszę. To oni omówili przypadki chorych na depresję, którym podawali węglan litu. *Istraka Ibn Imrana* (zm. w 870 r.) w swoim traktacie poświęconym melancholii wprowadził podział na smutek, niepokój i lęk. Wspomniany *Razes* zajmował się efektem placebo, a *Ibn Ali*

⁷⁵ B. Seyda, op.cit., s. 95.

⁷⁶ *Arabowie. Słownik encyklopedyczny*, red. M.M. Dziekan, Warszawa 2001, s. 190.

⁷⁷ Z. Gajda, op.cit., s. 184.

⁷⁸ B. Seyda, op.cit., s. 185.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 95.

⁸⁰ R. Rashed, R. Morelon, op.cit., s. 195.

⁸¹ B. Seyda, op.cit., s. 95.

-Haitam (965–1038) poznał budowę anatomiczną oka, miał stosować okulary i być prekursorem mikroskopu.

Ważną rolę w arabskiej medycynie odegrała, mimo przeciwności losu, chirurgia (pomimo braku sekcji zwłok), mając na względzie zachowanie kończyn, sprężone amputacje, bezbłędne cesarskie cięcie czy opatrywanie ran ówczesnymi wonnościami (mirrą, żywicą, kasją, środkami antyseptycznymi, jak: ałun, ocet, rtęć czy boraks).

Arabowie stworzyli pierwszy podręcznik do medycyny w 810 r. (autorem był Abul Hasan Ali) dla lekarzy i studentów. Wprowadzili też środki chemiczne do farmacji, jak: kwasy, alkohol bądź ocet. Rozwinęli okulistykę (zabiegi), epidemiologię, higienę, zasady lepszego odżywiania, postępowania i szpitalnictwo. Jeden z aforyzmów medycznych mówił: „Jeśli możesz wyleczyć chorego dietą i lekarstwem, wybierz dietę”.

Największe triumfy święcił jednak w medycynie arabskiej racjonalizm spekulacyjny – chęć oparcia leczenia na ścisłych przesłankach rozumowych, niebędących wynikiem dokładnych badań eksperymentalnych ani uważnych obserwacji klinicznych, lecz jedynie rozumowanie wysnute z głowy.

Warto pamiętać, że mimo wszelkich zakazów zawartych w Koranie lekarze arabscy byli mistrzami medycyny w Europie jeszcze do XVI stulecia. Na wielu uniwersytetach we Włoszech, Niemczech czy we Francji wykładano nauki Awicenny czy Razesa⁸². Medycyna ta bowiem, w przeciwieństwie, mogła się sprawniej rozwijać, będąc nauką świecką, aniżeli to był świat chrześcijański, zdominowanym przez duchowieństwo.

Bibliografia

- Aberth J., *Spektakle masowej śmierci. Plagi, zarazy, epidemie*, tłum. L. Karnas, Warszawa 2012.
- Arabowie. *Słownik encyklopedyczny*, red. M.M. Dziekan, Warszawa 2001.
- Belofsky N., *Jak dawniej leczono czyli plomby z mchu i inne historie*, tłum. G. Siwek, Warszawa 2014.
- Bogusławski S., Chojna W., *Mała encyklopedia medycyny*, Warszawa 1979.
- Brzeziński T., *Historia medycyny*, Warszawa 1988.
- Choroby zakaźne i inwazyjne. Podręcznik dla studentów medycyny*, red. B. Kassura, Warszawa 1974.
- Danecki J., *Arabowie*, Warszawa 2001.
- Danecki J., *Kultura islamu. Słownik*, Warszawa 1997.
- Dziekan M.M., *Dzieje kultury arabskiej*, Warszawa 2008.
- Dziekan M.M., *Dzieje medycyny arabskiej*, Warszawa 2008.

⁸² Ibidem, s. 91.

- Friedman M., Friendland G.W., *Krótką historia medycyny*, tłum. M. Kowalczyk, Warszawa 2022.
- Gajda Z., *Historia medycyny dla każdego*, Warszawa 2021.
- Hitti P.K., *Dzieje Arabów*, tłum. W. Dembski, M. Skuratowicz, E. Szymański, Warszawa 1969.
- Kawałko M.J., *Historie ziołowe*, Lublin 1986.
- Kay A., *Bardzo niesamowita medycyna. Przeróżajęco prawdziwa historia grzebania w ludzkim ciełe*, tłum. K. Dudzik, Kraków 2022.
- Khan G.M., *Islam*, tłum. J. Bielawski, Warszawa 1989.
- Koran, tłum. J. Bielawski, Warszawa 1986.
- Lipoński W., *Dzieje kultury europejskiej*, Warszawa 2020.
- Mały słownik kultury świata arabskiego, red. J. Bielawski, Warszawa 1971.
- Michalik M.B., *Kronika medycyny*, Warszawa 1994.
- Pollak K., *Uczniowie Hipokratesa*, Warszawa 1970.
- Rashed R., Morelon R., *Historia nauki arabskiej. Technika, alchemia, nauki przyrodnicze i medycyna*, tłum. J. Kozłowska, K. Pachniak, Warszawa 2005.
- Rembieleński L.R., Kuźnicka B., *Historia farmacji*, Warszawa 1987.
- Scarabel A., *Islam*, Kraków 2003.
- Seyda B., *Dzieje medycyny w zarysie*, Warszawa 1977.
- Supady J., *Medycyna w czasach antycznych i średniowiecznych*, Tarnów 2020.
- Szumowski W., *Historia medycyny*, Warszawa 1961.
- Thoruschka M., Thoruschka U., *Islam. Mały słownik*, Warszawa 1995.
- Weinfeld S., *Awicenna*, Warszawa 1985.

“Allah Has Not Sent Any Disease but with Medicine, so Heal Yourself” – About the History of Medicine in the Islamic World at the Turn of the 7th–13th Centuries

Summary

This article concerns the medicine of the Arab world during its heyday from the Prophet Muhammad to the beginning of the 13th century and the emergence of European research centers. During the golden age of Islam, the medicine of this period developed rapidly. At that time, many therapies and drugs were created, used in a slightly changed form to this day. Without them, there would not be many discoveries in diseases, epidemics, surgeries, anatomy, dietetics, ophthalmology, or therapies. The article aims to show a cross-sectional division of medicine in the Islamic world from the 7th to the 13th century, outlining the most important achievements in this field.

Keywords: Medicine, Islamic, Arabs, Avicenna

«Аллах ниспослал ни одной болезни, кроме как с лекарством, так что исцели себя сам» – об истории медицины в исламском мире на рубеже VII–XIII вв.

Резюме

В данной статье рассматривается медицина арабского мира в период ее расцвета от пророка Мухаммеда до начала XIII века и появление европейских исследовательских центров. В золотой век ислама медицина этого периода быстро развивалась. В то время было создано множество терапий и препаратов, применяемых в несколько измененном виде и по сей день. Без них не было бы многих открытий в области болезней, эпидемий, хирургии, анатомии, диетологии, офтальмологии или терапии. В статье ставится задача показать поперечное разделение медицины в исламском мире с VII по XIII век, обозначив наиболее важные достижения в этой области.

Ключевые слова: медицина, исламская, арабы, Авиценна